

Maciej Błażewski

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii

ORCID: 0000-0003-2812-8199

Joanna Bigos

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii

ORCID: 0000-0001-8703-4446

Dopuszczalność dowodów pochodzących z jawnych źródeł w postępowaniu administracyjnym

Admissibility of evidence from open sources in administrative proceedings

Streszczenie

Pozyskiwanie dowodów z jawnych źródeł stanowi potwierdzenie technologicznego rozwoju działań podejmowanych przez organy administracji publicznej, ale jednocześnie jest odpowiedzią na faktyczne przeniesienie aktywności ludzi do sieci Internet. Wykorzystanie potencjału dowodów pochodzących z jawnych źródeł w prowadzonych postępowaniach administracyjnych niewątpliwie może przyczynić się do oszczędności czasu i środków niezbędnych do procedowania, ale także daje możliwość pozyskania wiedzy o istotnych, nowych okolicznościach, które mogą mieć wpływ na rozstrzygnięcie podejmowane przez organ administrujący. W ramach praktyki administrowania największym wyzwaniem zdaje się być określenie prawnej dopuszczalności przeprowadzenia takich dowodów, zwłaszcza w kontekście zapewnienia stronie postępowania realizacji jej uprawnień, w szczególności prawa do czynnego udziału w postępowaniu. Przepisy Kodeksu postępowania administracyjnego stanowią aktualnie optymalną podstawę do przeprowadzenia tych dowodów.

Słowa kluczowe

postępowanie administracyjne, organ administracji publicznej, dowód, czynny udział w postępowaniu, OSINT

Abstract

Obtaining evidence from open sources confirms the technological development of activities undertaken by public administration bodies but at the same time it is a response to the actual transfer of people's activity to the Internet. Undoubtedly, the use of the potential of evidence from open sources in conducted administrative proceedings may contribute to saving time and resources necessary for the proceedings, but also gives the opportunity to obtain knowledge about significant, new circumstances that may affect the decision of the authority. As part of the administration practice, the greatest challenge seems to be to determine the legal admissibility of taking such evidence, especially in the

context of ensuring that the parties to the proceedings exercise their rights, especially the right to actively participate in the proceedings. The provisions of the Code of Administrative Procedure currently provide the optimal basis for this evidence.

Keywords

administrative proceedings, administrative authority, evidence, active participation in the procedure, OSINT

Wstęp

Postęp techniczny determinuje zmiany w sposobie funkcjonowania administracji publicznej. Jedną z tych zmian jest umożliwienie organom administracji publicznej szerszego dostępu do informacji, w tym publikowanych w jawnych źródłach znajdujących się w otwartym dostępie. Informacje te stanowią wówczas część materiału dowodowego. Organ administracji publicznej, pozyskując te informacje, działa na podstawie obowiązujących przepisów Kodeksu postępowania administracyjnego¹, ponieważ te, ustanawiając otwarty katalog dowodów, uwzględniają możliwość uzyskania informacji z jawnych źródeł. Przeprowadzenie tych dowodów powinno nastąpić zgodnie z wymaganiami prawnymi. Spełnienie tych wymogów w toku postępowania administracyjnego umożliwia stronie ochronę jej interesu prawnego. Sposób przeprowadzenia postępowania wyjaśniającego determinuje ustalenie stanu faktycznego, a tym samym ma znaczący wpływ na podjęcie rozstrzygnięcia².

1. Dążenie organu administracji publicznej do poznania prawdy obiektywnej

Na organie administracji publicznej spoczywa obowiązek zbadania stanu faktycznego. W świetle art. 7 K.p.a., wyrażającego zasadę prawdy obiektywnej, organ administracji publicznej ma obowiązek podjęcia z urzędu lub na wniosek strony wszelkich czynności niezbędnych do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy. Czynności te podejmowane są w toku postępowania wyjaśniającego, które obejmuje dwa etapy: zebranie materiału dowodowego oraz rozpatrzenie zebranych dowodów³.

¹ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 256 ze zm.), dalej K.p.a.

² Jak słusznie podkreśla A. Majewska, sposób rozstrzygnięcia sprawy administracyjnej jest uzależniony od obrazu stanu faktycznego ustalonego w toku postępowania wyjaśniającego. A. Majewska, *Żądanie dowodowe strony w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2013, vol. LX, nr 1, s. 93.

³ W świetle art. 77 § 1 K.p.a. organ administracji publicznej jest obowiązany w sposób wyczerpujący zebrać i rozpatrzyć cały materiał dowodowy. Nauka prawa szeroko podkreśla znaczenie zebrania i rozpatrzenia

Pierwszy etap, jakim jest zebranie materiału dowodowego, obejmuje przeprowadzenie dowodów przez organ administracji publicznej z urzędu lub na wniosek. Zebranie materiału dowodowego oznacza pozyskanie danych odnoszących się do analizowanego stanu faktycznego. Na tym etapie organ administracji publicznej w drodze postanowienia określa niezbędne dowody dla ustalenia stanu faktycznego, a następnie przeprowadza takie dowody⁴.

W drugim etapie organ administracji publicznej powinien przeanalizować całość wcześniej zebranych dowodów. Organ administracji publicznej, rozpatrując całość zebranych dowodów, ustala, czy dana okoliczność została udowodniona⁵. Reguły oceny dowodów z zasady nie zostały ustalone w przepisach prawa, lecz są wywodzone z dorobku orzecznictwa sądowno-administracyjnego oraz nauki prawa⁶. Organ, rozpatrując całość zebranych dowodów, nie może pominąć żadnego z nich, lecz może odmówić dowodowi wiarygodności. Organ powinien także wyrazić swoje stanowisko względem różnic w zebranych materiałach dowodowych⁷.

Zgodnie z zasadą prawdy obiektywnej ciężar dowodu w postępowaniu administracyjnym spoczywa co do zasady na organie administracji publicznej⁸. Organ ten ma tym

nia materiału dowodowego dla postępowania wyjaśniającego. Zob. B. Adamiak, *Dowody i postępowanie wyjaśniające*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski (red.), *Postępowanie administracyjne i sądowno-administracyjne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 198 i n.; K. Muzyczka, *Zasada prawdy obiektywnej w administracyjnym postępowaniu dowodowym*, „Civitas et Lex” 2016, nr 3 (11), s. 40. Jak podkreśla F. Elżanowski, materiał dowodowy oznacza skoncentrowany zespół wszystkich dowodów w sprawie, które będą stanowiły podstawę rozstrzygnięcia organu administracji publicznej wydanego w postępowaniu administracyjnym. F. Elżanowski, *Komentarz do art. 77*, [w:] R. Hauser, M. Wierzbowski (red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2015, s. 419. Zob. też A. Szot, *Swoboda decyzyjna w stosowaniu prawa przez administrację publiczną*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2016, s. 137.

⁴ Zob. A. Majewska, *Żądanie dowodowe...*, s. 94. M. Grzeszczuk wyróżnia dwa podstawowe obowiązki organu administracji publicznej wynikające z zasady prawdy obiektywnej: określenie z urzędu niezbędnych dowodów służących ustaleniu stanu faktycznego oraz przeprowadzenie tych dowodów. M. Grzeszczuk, *Zasada prawdy obiektywnej jako zasada stosowania prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, vol. XXV, nr 1, s. 283–284. Należy zauważyć, że w świetle art. 77 § 2 K.p.a. organ administracji publicznej przeprowadza dowód na podstawie postanowienia dowodowego, które wcześniej wydał.

⁵ W świetle art. 80 K.p.a. organ administracji publicznej ocenia na podstawie całokształtu materiału dowodowego, czy dana okoliczność została udowodniona. K. Muzyczka podkreśla, że swoboda oceny dowodów ma względu charakter. K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 44. Zob. też M. Jędrzejczak, *Elementy dyskrecjonalności organu administracyjnego na poszczególnych etapach stosowania prawa*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2013, nr 2, s. 12.

⁶ *Ibidem*, s. 41.

⁷ F. Elżanowski, *Komentarz do art. 77...*, s. 419; A. Szopieraj-Kowalska, *Dowody i postępowanie dowodowe według kodeksu postępowania administracyjnego i ordynacji podatkowej*, „Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea” 2012, nr 2, s. 209.

⁸ J. Borkowski, A. Krawczyk, *Postępowanie zwykłe. Przedmiot postępowania zwykłego*, [w:] R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *System prawa administracyjnego. Tom 9*, C.H. Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2014, s. 165; M. Grzeszczuk, *Zasada prawdy obiektywnej...*, s. 283; K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 41. Problematykę ciężaru dowodów w postępowaniu administracyjnym szerzej prezentują Ł. Łukowski, B. Żukowski, *Zasady tzw. „prawdy materialnej” i „prawdy formalnej”*. *Analiza logiczno-filozoficzna i przeglądowa*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica” 2014, nr 73, s. 56–57.

samym obowiązkiem zebrania materiału dowodowego wystarczającego do zbadania stanu faktycznego⁹. Domniemany ciężar dowodu spoczywa na organie, niezależnie od pochodzenia inicjatywy dowodowej. Organ administracji publicznej prowadzi bowiem dowody z urzędu oraz na wniosek strony postępowania administracyjnego. Wymaga podkreślenia, że inicjatywa dowodowa strony jest jej prawem, a nie obowiązkiem. W literaturze podkreśla się jednak, że przepisy szczególne mogą modyfikować prawo strony do inicjatywy dowodowej w jej obowiązek przedstawienia określonych dowodów¹⁰. Sytuacja taka ma miejsce, gdy postępowanie administracyjne jest wszczynane na wniosek, a pozytywne rozpatrzenie wniosku jest zależne od załączenia do niego wymaganych dokumentów lub przedłożenia innych stosownych dowodów¹¹.

Organ administracji publicznej nie ma obowiązku przeprowadzenia każdego dostępnego dowodu. Organ z zasady posiada swobodę dobierania środków dowodowych¹². Przeprowadzenie dowodów nie jest celem samoistnym, lecz służy określeniu stanu faktycznego w zakresie umożliwiającym podjęcie rozstrzygnięcia. Organ powinien określić, czy przeprowadzenie dowodu jest potrzebne ze względu na ostateczny wynik postępowania administracyjnego, czy też dowód ma charakter nieistotny dla badanego stanu faktycznego¹³.

⁹ M. Grzeszczuk, *Zasada prawdy obiektywnej...*, s. 283.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 285.

¹¹ *Ibidem*, s. 287. Wymaga podkreślenia, że organ administracji publicznej powinien wskazać stronie na jej obowiązek przedstawienia wymaganych dokumentów lub przedłożenia innych stosowanych dowodów, jeżeli spełnienie tego obowiązku stanowi przesłankę wszczęcia postępowania administracyjnego zależną od woli strony (art. 79a § 1 K.p.a.).

W tekście nie odniesiono się do problematyki porównania zakresu postępowania wyjaśniającego w poszczególnych typach postępowania administracyjnego. Należy jednak mieć na uwadze, że przepisy różnicują postępowanie wyjaśniające w tym zakresie. Chociażby w przypadku postępowania o stwierdzenie nieważności decyzji, w trakcie którego dokonuje się weryfikacji decyzji pod względem legalności w świetle stanu faktycznego i prawnego istniejącego w dacie wydawania aktu administracyjnego, względem którego prowadzone jest postępowanie nieważnościowe. Zatem przeprowadzenie nowych środków dowodowych mogłoby stanowić wyjście poza ramy postępowania o stwierdzenie nieważności, a w rezultacie skutkować zastąpieniem organów merytorycznych w zakresie gromadzenia materiału dowodowego, z zastrzeżeniem, że takie działanie organu prowadzącego postępowanie nieważnościowe byłoby uzasadnione w przypadku braku ustaleń przeprowadzonych w postępowaniu, w którym wydano decyzję weryfikowaną w nadzwyczajnym trybie postępowania administracyjnego. Wyrok NSA z dnia 5 kwietnia 2017 r., I OSK 1738/15.

¹² K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 44.

¹³ M. Grzeszczuk, *Zasada prawdy obiektywnej...*, s. 286. Podobnie uważa K. Muzyczka, która zaznacza, że zasada prawdy obiektywnej determinuje obowiązek organu administracji publicznej ustalenia z urzędu, czy przeprowadzenie określonego dowodu jest niezbędne dla określenia stanu faktycznego. K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 40. Jak słusznie zauważa A. Majewska, organ administracji publicznej powinien przeprowadzić dowody umożliwiające określenie istotnych okoliczności dla rozpatrywanej sprawy. A. Majewska, *Żądanie dowodowe...*, s. 93. Wymaga zaznaczenia, że prawodawca w K.p.a. w sposób szczegółowy określa swobodę organu administracji publicznej w przedmiocie doboru środków dowodowych, których przeprowadzenia żąda strona. W świetle art. 78 § 2 w zw. z art. 78 § 1 K.p.a. organ administracji publicznej może nie uwzględnić żądania strony dotyczącego przeprowadzenia dowodu, jeżeli żądanie nie zostało zgłoszone w toku przeprowadzania dowodów lub w czasie rozprawy, a także gdy żądanie to dotyczy okoliczności już stwierdzonych innymi dowodami, chyba że mają one znaczenie dla sprawy. Zgodnie z art. 77 § 2

2. Dowody w postępowaniu administracyjnym uzyskane z jawnych źródeł

Termin dowód w nauce prawa jest przedstawiany w sposób wieloznaczny¹⁴, a poszukiwanie jego definicji na gruncie prawa administracyjnego ograniczane jest do brzmienia art. 75 § 1 K.p.a. Co za tym idzie, termin dowód równoznaczny jest ze środkiem dowodowym, jednakże odróżnić należy go od pojęcia materiału dowodowego¹⁵ oraz źródła dowodowego¹⁶.

Zgodnie z art. 75 § 1 zd. 1 K.p.a. za dowód można uznać wszystko, „co może przyczynić się do wyjaśnienia sprawy, a nie jest sprzeczne z prawem”. W świetle zd. 2 tego przepisu, prawodawca ustanawia otwarty katalog dowodów, zaliczając do nich w szczególności: dokumenty, zeznania świadków, opinie biegłych oraz oględziny. Wyliczenie to ma zatem charakter przykładowy¹⁷ i jak podnosi się w piśmiennictwie, jego kolejność nie determinuje mocy dowodowej ani hierarchii ważności poszczególnych środków dowodowych¹⁸. Fakt, że katalog dowodowy w postępowaniu administracyjnym jest otwarty, daje możliwość odpowiedniego stosowania, względem innych, niewymienionych przykładowo środków dowodowych, zarówno tych, do których odsyłają inne przepisy prawne (dowody nazwane), także przepisy prawa właściwe innym gałęziom prawa, w tym prawa cywilnego, jak i prawnie nieuregulowane (dowody nienazwane). Dowodami nazwanymi regulowanymi przez przepisy prawa cywilnego są m.in. zapis obrazu, zapis dźwięku albo zapis obrazu i dźwięku¹⁹. Wymaga podkreślenia, że prawodawca nie

K.p.a. organ administracji publicznej „może w każdym stadium postępowania zmienić, uzupełnić lub uchylić swoje postanowienie dotyczące przeprowadzenia dowodu”.

¹⁴ Tak chociażby: M. Rudnicki za S. Waltosem. M. Rudnicki, *Zagadnienie otwartości katalogu środków dowodowych w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2013, nr 6(2), s. 67. S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009, s. 349.

¹⁵ Materiałem dowodowym będzie całość środków dowodowych, a więc jest to pojęcie szersze zakresowo.

¹⁶ Źródłem dowodowym będzie osoba, od której, bądź rzecz, na podstawie której organ prowadzący postępowanie uzyskuje informacje istotne dla rozpoznania i rozstrzygnięcia sprawy administracyjnej.

¹⁷ A. Wróbel, [w:] M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, A. Wróbel (red.), *Komentarz aktualizowany do Kodeksu postępowania administracyjnego*, Gdańsk 2020, art. 75, <https://sip.lex.pl/#/commentary-/587260174/626801/jaskowska-malgorzata-wilbrandt-gotowicz-martyna-wrobel-andrzej-komentarz-aktualizowany-do-kodeksu...?cm=URELATIONS> [dostęp: 5.09.2020].

¹⁸ Jednakże uwzględnić należy treść art. 86 K.p.a., który wskazuje, że środek dowodowy w postaci przesłuchania stron może zostać przeprowadzony przez organ w sytuacji, gdy inne środki dowodowe nie istniały bądź zostały wyczerpane, a pozostały niewyjaśnione istotne dla rozstrzygnięcia sprawy kwestie.

¹⁹ Art. 308–309 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeksu postępowania cywilnego (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1575 ze zm.), dalej K.p.c. Jak zauważa A. Wróbel, „nie jest jasne, jakie są zasady i tryb korzystania ze środków dowodowych nieprzewidzianych w Kodeksie. Należy przyjąć, że organ administracji publicznej przeprowadza dowód z filmu, telewizji, fotokopii, fotografii, planów, rysunków oraz płyt lub taśm dźwiękowych i innych przyrządów utrwalających albo przenoszących obrazy lub dźwięki, stosując odpowiednio przepisy o dowodzie z oględzin oraz o dowodzie z dokumentów (art. 308 K.p.c.). W odniesieniu do pozostałych środków dowodowych, tzw. dowodów nienazwanych, sposób ich przeprowadzenia powinien określić organ administracji publicznej, stosując odpowiednio przepisy o dowodach (art. 309 K.p.c.). Należy opowie-

wprowadza formalnej teorii dowodów²⁰, chociaż przepisy szczególne mogą wskazywać na konieczność udowodnienia pewnych stanów faktycznych za pomocą określonego środka dowodowego²¹.

Powołany w art. 75 § 1 zd. 1 K.p.a. zakaz sprzeczności dowodów z prawem rozumiany powinien być szeroko, nie tylko w odniesieniu do przepisów prawa administracyjnego, lecz w odniesieniu do całości przepisów prawa²². Należy zaznaczyć, iż za sprzeczny z prawem może zostać uznany sam dowód, jak również sposób jego pozyskania, tak więc sprzeczność można rozpatrywać zarówno w odniesieniu do przepisów prawa materialnego, jak i procesowego²³.

Zagadnienie dowodów pozyskanych z jawnych źródeł jest związane z pojęciami takimi jak: informacje jawnoźródłowe, biały wywiad czy też OSINT. Jawne źródła nie zostały zdefiniowane w prawie polskim. Definicje wskazanych pojęć zaproponowano natomiast na gruncie nauki, i tak biały wywiad można rozumieć jako „analizę informacji z legalnie dostępnych źródeł”²⁴, natomiast OSINT to akronim od angielskiego zwrotu *Open Source Intelligence*, a więc rozpoznawanie z ogólnodostępnych źródeł. OSINT definiowany jest jako „[...] wynik przeprowadzenia pewnych czynności w stosunku do informacji. Są one specjalnie poszukiwane, porównywane ze sobą co do treści, wybierane są te najważniejsze dla odbiorcy procesu”²⁵. Pojęcia te były przedmiotem licznych analiz badawczych²⁶, dzięki którym zaproponowano definicję jawnych źródeł rozumianych jako „podmiot lub przedmiot, który poprzez posiadanie specyficznych walorów umożliwia generowanie informacji w postaci pozwalającej na legalne i etyczne utrwalanie

dzieć się za odpowiednim stosowaniem powyższych przepisów K.p.c. w postępowaniu administracyjnym, także bowiem w zakresie dowodów nieprzewidzianych w K.p.a. organ administracji publicznej powinien kierować się regułami określonymi przez prawo”. A. Wróbel, [w:] M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, A. Wróbel (red.), *Komentarz aktualizowany...*, art. 75.

²⁰ Tak chociażby wyrok NSA z dnia 9 marca 1989 r., II SA 961/88, ONSA 1989, nr 1, poz. 33 czy wyrok NSA z dnia 29 listopada 2000 r., V SA 948/00, LEX nr 50114.

²¹ Jak wskazuje A. Wróbel, nie jest oczywiste, czy taka konstrukcja wyklucza możliwość przeprowadzenia innych dowodów z katalogu kodeksowego. A. Wróbel, [w:] M. Jaśkowska, M. Wilbrandt-Gotowicz, A. Wróbel (red.), *Komentarz aktualizowany...*, art. 75.

²² K. Burdziak, *Dowód sprzeczny z prawem, czyli kilka słów na temat art. 75 § 1 K.p.a.*, Administracja 2017, nr 1, s. 50–67, <https://sip.lex.pl/#/publication/151319837/burdziak-konrad-dowod-sprzeczny-z-prawem-czyli-kilka-slow-na-temat-art-75-1-k-p-a?cm=URELATIONS> [dostęp: 5.09.2020].

²³ Wskazać warto, iż zgodnie z art. 145 § 1 pkt 1 K.p.a. uznanie dowodu za fałszywy jest przesłanką wznowienia postępowania administracyjnego.

²⁴ K. Mroziewicz, *Czas pluskiew*, Wydawnictwo „Sensacje XX wieku”, Warszawa 2007, s. 334.

²⁵ G. Dobrowolski, W. Filipkowski, M. Kisiel-Dorohnicki, W. Rakoczy, *Wsparcie informatyczne dla analizy otwartych źródeł informacji w Internecie w walce z terroryzmem. Zarys problemu*, [w:] L.K. Paprzycki, Z. Rau (red.), *Praktyczne elementy zwalczania przestępczości zorganizowanej i terroryzmu*, Warszawa 2009, s. 279.

²⁶ Własne rozumienie pojęcia OSINT zaproponowała także Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego w dokumencie „*NATO Open Source Reader*” z lutego 2002 r.

nie, przetwarzanie i przekazywanie lub gromadzenie”²⁷ oraz definicję informacji jawno-źródłowej jako „obejmującą ciąg danych, które pochodzą z jednego lub więcej jawnych źródeł, które to dane podlegają procesowi ewaluacji z uwzględnieniem czasu publikacji informacji oraz ich zawartości”²⁸.

Warto odnieść się również do regulacji zawartej w art. 76 i 76a K.p.a. Przeniesienie dużej części życia ludzkiego do sieci Internet, realizacja usług e-administracji, ale także korzystanie ze stron internetowych bądź aplikacji umożliwiających skanowanie, kopiowanie, konwertowanie, utrwalanie czy przesyłanie różnego rodzaju plików sprawia, że dowody w postaci dokumentu, dokumentu urzędowego, odpisu dokumentu czy też wyciągu z dokumentu mogą być pozyskane z jawnych źródeł. Pojęcie dokumentu nie zostało zdefiniowane w K.p.a., powołać można się jednak na definicje zaproponowane w doktrynie oraz na definicje legalne, np. w art. 6 ust. 2 ustawy o dostępie do informacji publicznej²⁹, art. 2 ust. 1 pkt 2 ustawy o dokumentach publicznych³⁰ lub art. 115 § 14 Kodeksu karnego³¹. W kontekście mocy dowodowej art. 76 § 1 K.p.a. stanowi o dokumentach urzędowych, które zostały sporządzone w przepisanej prawem formie. Przepisy szczególne wprost wskazują na moc dowodową odpisów³². Istotne w tym zakresie jest to, iż dla oceny mocy dowodowej odpisu dokumentu niezbędne jest jego uwierzytelnienie. Zastrzeżenie to w odniesieniu do kserokopii, zgodnie z wyrokami NSA, oznacza, że o ile kserokopia może stanowić środek dowodowy, to nie można bez jej uwierzytelnienia przypisać jej mocy dowodowej oryginału dokumentu³³.

Stwierdzić zatem można, iż dowodami pozyskanymi z jawnych źródeł będą wszelkie legalnie i etycznie pozyskane informacje pochodzące z różnych ogólnodostępnych źródeł wiedzy (czy to osobowych, czy rzeczowych³⁴), które zostaną poddane przez organ administracji publicznej ocenie pod kątem ich prawdziwości i wartości w odniesieniu do rozpatrywanej sprawy administracyjnej. W tym kontekście warto wskazać za M. Rudnickim na próbę zastosowania względem części dowodów pochodzących z jawnych źródeł analogii do ustawowego katalogu dowodów ustanowionych w art. 75 K.p.a.

²⁷ K. Liedel, T. Serafin, *Otwarte źródła informacji w działalności wywiadowczej*, Warszawa 2011, s. 52.

²⁸ *Ibidem*, s. 51.

²⁹ Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1429 ze zm.).

³⁰ Ustawa z dnia 22 listopada 2018 r. o dokumentach publicznych (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 725 ze zm.).

³¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 ze zm.), dalej K.k.

³² Art. 5 ust. 2 pkt 4 ustawy o dokumentach publicznych.

³³ Wyrok NSA z dnia 14 marca 2013 r., II OSK 2174/11, CBOSA; wyrok NSA z dnia 12 grudnia 2014 r., II GSK 1961/13, CBOSA; wyrok NSA z dnia 21 sierpnia 2012 r., II GSK 1016/11, CBOSA.

³⁴ Jawne rzeczowe źródła wiedzy to np. strony internetowe, media społecznościowe, publicznie dostępne bazy danych, blogi i fora dyskusyjne, usługi komercyjne, literatura niszowa, media tradycyjne, systemy eksperckie lub szara literatura. Tak chociażby: B. Stromczyński, P. Waszkiewicz, *Biały wywiad w praktyce organów ścigania na przykładzie wykorzystania serwisów społecznościowych*, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 5, s. 150.

Zgodnie z propozycją M. Rudnickiego jeśli za dokument elektroniczny uznać „środek utrwalony i nadający się do wielokrotnego wykorzystania, z którym można się zapoznać poprzez odczytanie lub przeglądnięcie”³⁵, a więc w formie tekstu lub obrazu, mówić można o analogii do dowodu z dokumentu. W przypadku pozyskanych z jawnych źródeł dowodów w formacie audiowizualnym oraz oświadczeń publikowanych chociażby w mediach społecznościowych mówić można o analogii do dowodów z dokumentów i jednocześnie dowodów z oględzin. Dowody z otwartych źródeł w formie opracowań naukowych i eksperckich, literatury niszowej czy chociażby systemów eksperckich można porównać do ustawowego środka dowodowego, jakim jest opinia biegłego³⁶.

Rozwój społeczeństwa informacyjnego i powszechny dostęp do sieci Internet sprawiają, że zagadnienie dowodów pozyskanych z otwartego dostępu jest obecne nie tylko w procedurze administracyjnej, ale także sądowno-administracyjnej. Niejednokrotnie dowody z jawnych źródeł w postępowaniach przed organami administracji publicznej dotyczą spraw podatkowych³⁷, związanych z wycinką drzew, prawem budowlanym³⁸, gospodarowaniem nieruchomościami czy też wykorzystywane są w administracyjnych postępowaniach egzekucyjnych³⁹.

3. Gwarancje czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym

Organ administracji publicznej, przeprowadzając dowody pochodzące z jawnych źródeł, powinien uwzględnić prawne wymogi zapewniające czynny udział stron w postępowaniu administracyjnym. Zgodnie z art. 10 § 1 K.p.a. wyrażającym zasadę czynnego udziału stron w postępowaniu, organy administracji publicznej obowiązane są zapewnić stronom czynny udział w każdym stadium postępowania, a przed wydaniem decyzji umożliwić im wypowiedzenie się co do zebranych dowodów i materiałów oraz zgłoszonych żądań. W orzecznictwie sądowno-administracyjnym podkreśla się, że realizacja tej zasady ma na celu zapewnienie ochrony interesu prawnego strony w toku tego postępowania⁴⁰. Rzetelne ustalenie stanu faktycznego umożliwia zastosowanie przez organ przepisów prawa materialnego, także w zakresie dotyczącym praw i obowiązków

³⁵ M. Rudnicki, *Zagadnienie otwartości katalogu...*, s. 71.

³⁶ *Ibidem*, s. 71–72.

³⁷ Wyrok WSA w Łodzi z dnia 18 czerwca 2019 r., I SA/Łd 147/19, CBOSA.

³⁸ Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 19 października 2017 r., II SA/Wr 449/17, CBOSA; wyrok WSA w Poznaniu z dnia 20 lipca 2017 r., IV SA/Po 167/17, CBOSA.

³⁹ Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 21 lutego 2019 r., I SA/Sz 367/18, CBOSA.

⁴⁰ Zdaniem NSA, wyrażonym w wyroku z dnia 11 kwietnia 2013 r., zasada czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym stanowi realizację konstytucyjnej zasady prawa do procesu, a tym samym umożliwia jej ochronę interesu prawnego. Wyrok NSA z dnia 11 kwietnia 2013 r., II GSK 78/12, CBOSA.

strony. Wymaga zaznaczenia, że strona powinna mieć zagwarantowany czynny udział w postępowaniu administracyjnym prowadzonym zarówno przez organ I instancji, jak i przez organ II instancji⁴¹. Przepisy prawa konkretyzujące tę zasadę ustanawiają prawa strony oraz obowiązki organu administracji publicznej umożliwiające stronie czynny udział w tym postępowaniu. Są nimi m.in.: obowiązek organu zapewnienia jawności wewnętrznej, prawo strony do wypowiadania się o przeprowadzonych dowodach, jak również jej prawo do inicjatywy dowodowej⁴². Prawo strony do wypowiadania się oraz jej prawo do inicjatywy dowodowej zapewniają stronie realny wpływ na ustalenie stanu faktycznego przez organ administracji publicznej⁴³. Należy podkreślić, że obowiązek zapewnienia jawności wewnętrznej jest ściśle związany z tymi dwoma prawami strony. Znajomość czynności organu administracji publicznej, związanych z ustalaniem stanu faktycznego, umożliwia stronie optymalne wykorzystanie jej praw i ustosunkowanie się do zebranego materiału dowodowego.

Organ administracji publicznej ma obowiązek zapewnić jawność wewnętrzną postępowania administracyjnego⁴⁴. Jawność wewnętrzna umożliwia stronie pozyskanie informacji o przebiegu postępowania administracyjnego⁴⁵. Prawną podstawą obowiązku zapewnienia jawności wewnętrznej są przepisy prawa ustanawiające uprawnienia strony odnoszące się do wyróżnionych rodzajowo sposobów pozyskania informacji. Są nim: prawo wglądu w akta sprawy wraz z możliwością sporządzania z nich notatek, kopii

Jak zauważa NSA w wyroku z dnia 30 listopada 2009 r., zasada prawa jednostki do procesu jest wyprowadzona z konstytucyjnej zasady demokratycznego państwa prawnego. Zasada prawa do procesu służy zapewnieniu stronie prawa do obrony w toku postępowania administracyjnego, poprzez m.in. zapewnienie jej czynnego udziału w tym postępowaniu. Wyrok NSA z dnia 30 listopada 2009 r., II OSK 1856/08, CBOSA.

⁴¹ Wyrok NSA z dnia 9 grudnia 2008, II OSK 1554/07, CBOSA.

⁴² Jak zauważa K. Muzyczka, czynny udział strony w postępowaniu administracyjnym jest zapewniony przez prawo wglądu do akt sprawy oraz prawo zgłaszania wniosków dowodowych. K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 43.

Jak zauważa NSA w wyroku z dnia 30 listopada 2009 r., realizacja zasady czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym wyraża się m.in. w jej prawie do składania wniosków dowodowych, jak też prawie do zapoznania się z zebranymi dowodami i ustosunkowania się do nich. Wyrok NSA z dnia 30 listopada 2009 r., II OSK 1856/08, CBOSA.

⁴³ Jak podkreśla K. Muzyczka, realizacja przez stronę jej prawa do składania wniosków dowodowych może determinować ustalenie stanu faktycznego przez organ administracji publicznej. K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 42–43. Jak podkreśla NSA w wyroku z dnia 13 lipca 2016 r., zasada czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym służy zapewnieniu m.in. prawa strony do czynnego kształtowania stanu faktycznego, a w konsekwencji wpływania na stosowanie norm prawa materialnego lub procesowego. Wyrok NSA z dnia 13 lipca 2016 r., I OSK 370/15, CBOSA.

⁴⁴ M. Gajda-Durlik, *Zasada ogólna czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym a prawa strony w postępowaniu w sprawach załatwianych milcząco*, „Studia Prawa Publicznego” 2019, nr 2, s. 97–98. M. Gajda-Durlik podkreśla odrębność jawności wewnętrznej od jawności powszechnej. Podmiotem jawności wewnętrznej jest strona postępowania administracyjnego. Podmiot jawności powszechnej jest nieokreślony. M. Gajda-Durlik zauważa także, że jawność powszechna nie powinna pozostawać w kolizji z interesami jednostkowymi strony postępowania administracyjnego. M. Gajda-Durlik, *Zasada ogólna...*, s. 101.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 98.

oraz odpisów (art. 73 § 1 zd. 1 K.p.a.)⁴⁶ oraz prawo do otrzymania zawiadomienia o przeprowadzeniu dowodów ze świadków, biegłych oraz oględzin (art. 79 § 1 K.p.a.). Ze względu na swoistość dowodów pochodzących z jawnych źródeł, jawność wewnętrzną postępowania administracyjnego należy odnieść jedynie do prawa strony do wglądu w akta sprawy i sporządzania z nich notatek, kopii oraz odpisów. Strona na podstawie pozyskanych informacji ma możliwość podejmowania w sposób optymalny czynności nakierowanych na ochronę jej interesu prawnego w toku postępowania administracyjnego, w tym zapewnia jej możliwość wypowiedzania się o przeprowadzonych dowodach⁴⁷.

W nauce prawa wskazuje się, że prawo wypowiedzania się strony obejmuje możliwość m.in. prezentacji swojego stanowiska, jak też czynnego udziału w przeprowadzeniu dowodów⁴⁸. Prawo do wypowiedzania się ma szczególne znaczenie dla prawidłowego przeprowadzenia postępowania wyjaśniającego. W świetle art. 81 K.p.a. okoliczność faktyczna może być uznana za udowodnioną, jeżeli strona miała możliwość wypowiedzenia się co do przeprowadzonych dowodów⁴⁹. Ścisłe powiązanie prawa strony do wypowiedzania się o przeprowadzonym dowodzie z możliwością uznania przez organ administracji publicznej, że dana okoliczność faktyczna została udowodniona, jest związane z faktem, że ustalenie stanu faktycznego przez organ administracji publicznej determinuje treść rozstrzygnięcia tego organu, co wywierać będzie skutki prawne dla strony.

Wymaga podkreślenia, że zapewnienie stronie prawa do wypowiedzania się ułatwia organowi administracji publicznej dotarcie do prawdy obiektywnej, ponieważ organ uzyskuje perspektywę strony co do znaczenia przeprowadzonego dowodu. Organ będzie mógł ją uwzględnić w ocenie zgromadzonego materiału dowodowego⁵⁰.

Prawo strony do wypowiedzania się o przeprowadzonych dowodach jest uzupełnione jej prawem do inicjatywy dowodowej, która oznacza prawo do formułowania przez stronę wniosków dowodowych⁵¹. Podstawą prawa strony do inicjatywy dowodowej są przepisy

⁴⁶ Wymaga zaznaczenia, że prawo strony do wglądu w akta sprawy ma charakter względny. W świetle art. 74 § 1 K.p.a., prawo to nie dotyczy akt sprawy zawierających informacje niejawne o klauzuli tajności „tajne” lub „ściśle tajne”, a także do innych akt, które organ administracji publicznej wyłączy ze względu na ważny interes państwowy.

⁴⁷ M. Gajda-Durlik zauważa także, że jawność wewnętrzną zobowiązuje także organ administracji publicznej do zachowania większego poziomu sumienności i staranności w toku postępowania administracyjnego. M. Gajda-Durlik, *Zasada ogólna...*, s. 98.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 99.

⁴⁹ Zob. J. Malanowski, *Komentarz do art. 10*, [w:] R. Hauser, M. Wierzbowski (red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2015, s. 69.

⁵⁰ Zignorowanie prawa strony do wypowiedzania się co do zebranego materiału dowodowego może determinować błędną ocenę stanu faktycznego, a tym samym może w konkretnej sprawie uniemożliwić organowi administracji publicznej dotarcie do prawdy obiektywnej. Jak podkreśla A. Majewska, organ administracji publicznej, opierając decyzję administracyjną na nieprawidłowo ustalonym stanie faktycznym, narusza zasadę prawdy obiektywnej. A. Majewska, *Żądanie dowodowe...*, s. 95.

⁵¹ Problematykę inicjatywy dowodowej strony postępowania administracyjnego przedstawia K. Muzyczka, *Zasada prawdy...*, s. 42.

prawa ustanawiające m.in. obowiązek organu administracji publicznej dopuszczenia jako dowodu wszystkiego, co może przyczynić się do wyjaśnienia sprawy, a nie jest sprzeczne z prawem (art. 75 § 1 zd. 1 K.p.a.) oraz obowiązek uwzględnienia żądania strony dotyczącego przeprowadzenia dowodu, jeżeli przedmiotem dowodu jest okoliczność mająca znaczenie dla sprawy (art. 78 § 1 K.p.a.)⁵². Podstawą prawną jest także przepis ustanawiający prawo strony do przedstawiania dowodów na poparcie wyjaśnień, żądań, propozycji i zarzutów złożonych na przez nią na rozprawie (art. 95 § 1 zd. 1 K.p.a.). Ze względu na szczególny charakter dowodów pochodzących z jawnych źródeł prawo do inicjatywy dowodowej w badanej problematyce należy odnieść do obowiązków organu dopuszczenia jako dowód wszystkiego, co może przyczynić się do wyjaśnienia sprawy oraz uwzględnienia żądania strony co do przeprowadzenia dowodu istotnego dla sprawy.

Zakończenie

Otwarty katalog źródeł dowodów w postępowaniu administracyjnym umożliwia organowi administracji publicznej uznanie za dowód m.in. środków dowodowych pozyskanych z jawnych źródeł, o ile nie można im przypisać fałszywości lub nielegalnego pochodzenia. Wydaje się wręcz, że ich zastosowanie może skutkować większą ekonomią prowadzenia spraw administracyjnych poprzez skrócenie czasu procedowania lub poszerzenia zakresu materiału dowodowego i źródeł dowodowych.

Przeprowadzenie dowodu pochodzącego z jawnych źródeł bądź zaprzeczenie takiemu dowodowi możliwe jest w każdym stadium postępowania poprzez zmianę, uzupełnienie lub uchylenie postanowienia organu dotyczącego przeprowadzenia dowodu. Postanowienie administracyjne, jako właściwa prawna forma działania organu administracji publicznej w tym zakresie, kształtuje zakres postępowania dowodowego, a więc wyznacza jego granice. Podkreślenia wymaga fakt, iż postanowienie takie wydawane jest przez organ właściwy dla rozstrzygnięcia sprawy administracyjnej lub przez organ przeprowadzający postępowanie na wezwanie organu właściwego do załatwienia sprawy. Zatem poza organem administracji publicznej, który jest właściwy do rozstrzygnięcia sprawy administracyjnoprawnej, zgodnie z przepisami K.p.a.⁵³, postanowienie o włączeniu dowodu do akt sprawy mogą także wydać: organ udzielający pomocy prawnej, organ przeprowadzający na zlecenie organu odwoławczego uzupełniające postępowanie wyjaśniające bądź organ obowiązany do zajęcia stanowiska. Całość tej regulacji daje

⁵² Jak słusznie podkreśla NSA w wyroku z dnia 11 kwietnia 2013 r., prawo strony do żądania przeprowadzenia dowodów jest odpowiednikiem obowiązku organu administracji publicznej do umożliwienia stronie realizacji tego prawa. Wyrok NSA z dnia 11 kwietnia 2013 r., II GSK 78/12, CBOSA.

⁵³ Art. 77 § 3 K.p.a.

rozstrzygającymemu w sprawie organowi administracji publicznej możliwość ustalenia najpełniejszej prawdy obiektywnej⁵⁴.

Istotny jest fakt, że przeprowadzenie dowodów z jawnych źródeł nie może unieвозмоżliwić stronie czynnego udziału w postępowaniu administracyjnym. Strona powinna nadal posiadać prawo do informacji o przebiegu postępowania administracyjnego, prawo do wypowiedzania się o przeprowadzonych dowodach, jak również prawo inicjatywy dowodowej.

Dowód z jawnych źródeł nie jest tożsamy z faktem powszechnie znanym. Ogólnodostępność jawnych źródeł nie oznacza powszechnej znajomości treści informacji z nich pochodzących. Strona powinna zatem mieć możliwość odniesienia się do dowodów pochodzących z tych źródeł. Faktem powszechnie znanym są bowiem „[...] okoliczności, zdarzenia, czynności lub stany, które powinny być znane każdemu rozsądnemu i posiadającemu doświadczenie życiowe mieszkańcowi miejscowości”⁵⁵, w zależności zatem od rodzaju informacji będziemy stosować do nich regulację zawartą w art. 77 § 4 K.p.a.⁵⁶

Bibliografia

Źródła

Wykaz aktów normatywnych

Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 256 ze zm.).

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1575 ze zm.).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 ze zm.).

Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1429 ze zm.).

Ustawa z dnia 22 listopada 2018 r. o dokumentach publicznych (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 725 ze zm.).

Wykaz orzecznictwa

Wyrok NSA z dnia 5 kwietnia 2017 r., I OSK 1738/15, CBOSA.

Wyrok NSA z dnia 13 lipca 2016 r., I OSK 370/15, CBOSA.

Wyrok NSA z dnia 12 grudnia 2014 r., II GSK 1961/13, CBOSA.

Wyrok NSA z dnia 11 kwietnia 2013 r., II GSK 78/12, CBOSA.

Wyrok NSA z dnia 14 marca 2013 r., II OSK 2174/11, CBOSA.

⁵⁴ Art. 77 § 2 K.p.a.

⁵⁵ B. Adamiak, *Art. 77*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2019, s. 496.

⁵⁶ Wydaje się, że informacje umieszczane np. na rządowych bądź samorządowych informatorach można uznać za fakt notoryjny, jednakże cechy takiej nie przypiszemy już informacji opublikowanej za pośrednictwem mediów społecznościowych.

- Wyrok NSA z dnia 21 sierpnia 2012 r., II GSK 1016/11, CBOSA.
Wyrok NSA z dnia 30 listopada 2009 r., II OSK 1856/08, CBOSA.
Wyrok NSA z dnia 9 grudnia 2008 r., II OSK 1554/07, CBOSA.
Wyrok NSA z dnia 29 listopada 2000 r., V SA 948/00, LEX nr 50114.
Wyrok NSA z dnia 9 marca 1989 r., II SA 961/88, ONSA 1989, nr 1, poz. 33.
Wyrok WSA w Łodzi z dnia 18 czerwca 2019 r., I SA/Łd 147/19, CBOSA.
Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 21 lutego 2019 r., I SA/Sz 367/18, CBOSA.
Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 19 października 2017 r., II SA/Wr 449/17, CBOSA.
Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 20 lipca 2017 r., IV SA/Po 167/17, CBOSA.

Literatura

- Adamiak B., *Dowody i postępowanie wyjaśniające*, [w:] B. Adamiak, J. Borkowski (red.), *Postępowanie administracyjne i sądowo-administracyjne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Adamiak B., Borkowski J., *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2019.
- Borkowski J., Krawczyk A., *Postępowanie zwykłe. Przedmiot postępowania zwykłego*, [w:] R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel (red.), *System prawa administracyjnego. Tom 9*, C.H. Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2019.
- Burdziak K., *Dowód sprzeczny z prawem, czyli kilka słów na temat art. 75 § 1 K.p.a.*, *Administracja* 2017, nr 1.
- Dobrowolski G., Filipkowski W., Kisiel-Dorohnicki M., Rakoczy W., *Wsparcie informatyczne dla analizy otwartych źródeł informacji w Internecie w walce z terroryzmem. Zarys problemu*, [w:] L.K. Paprzycki, Z. Rau (red.), *Praktyczne elementy zwalczania przestępczości zorganizowanej i terroryzmu*, Warszawa 2009.
- Elżanowski F., *Komentarz do art. 77*, [w:] R. Hauser, M. Wierzbowski (red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2015.
- Gajda-Durlik M., *Zasada ogólna czynnego udziału strony w postępowaniu administracyjnym a prawa strony w postępowaniu w sprawach załatwianych milcząco*, „*Studia Prawa Publicznego*” 2019, nr 2.
- Grzeszczuk M., *Zasada prawdy obiektywnej jako zasada stosowania prawa*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2016, vol. XXV, nr 1.
- Hauser R., Wierzbowski M. (red.), *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2015.
- Jaśkowska M., Wilbrandt-Gotowicz M., Wróbel A. (red.), *Komentarz aktualizowany do Kodeksu postępowania administracyjnego*, Gdańsk 2020, art. 75, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587260174/626801/jaskowska-malgorzata-wilbrandt-gotowicz-martyna-wrobel-andrzej-komentarz-aktualizowany-do-kodeksu...?cm=RELATIONS> [dostęp: 5.09.2020].
- Jędrzejczak M., *Elementy dyskrecjonalności organu administracyjnego na poszczególnych etapach stosowania prawa*, „*Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny*” 2013, nr 2.
- Liedel K., Serafin T., *Otwarte źródła informacji w działalności wywiadowczej*, Warszawa 2011.
- Łukowski Ł., Żukowski B., *Zasady tzw. „prawdy materialnej” i „prawdy formalnej”. Analiza logiczno-filozoficzna i przeglądowa*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica*” 2014, nr 73.

- Majewska A., *Żądanie dowodowe strony w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius” 2013, vol. LX, nr 1.
- Mroziewicz K., *Czas pluskiew*, Wydawnictwo „Sensacje XX wieku”, Warszawa 2007.
- Muzyczka K., *Zasada prawdy obiektywnej w administracyjnym postępowaniu dowodowym*, „Civitas et Lex” 2016, nr 3 (11).
- NATO Open Source Reader*; luty 2002.
- Rudnicki M., *Zagadnienie otwartości katalogu środków dowodowych w ogólnym postępowaniu administracyjnym*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2013, nr 6(2).
- Stromczyński B., Waszkiewicz P., *Biały wywiad w praktyce organów ścigania na przykładzie wykorzystania serwisów społecznościowych*, „Prokuratura i Prawo”, 2014, nr 5.
- Szopieraj-Kowalska A., *Dowody i postępowanie dowodowe według kodeksu postępowania administracyjnego i ordynacji podatkowej*, „Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea” 2012, nr 2.
- Szot A., *Swoboda decyzyjna w stosowaniu prawa przez administrację publiczną*, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2016.
- Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009.